

Prądnik. Prace Muz. Szafera	32	149–174	2022
-----------------------------	----	---------	------

MARIA KRAJEWSKA

Państwowe Muzeum Archeologiczne
ul. Długa 52, 00–241 Warszawa
e-mail: krajsla@gmail.com

MICHAŁ FEDEROWSKI (1853–1923) – ŻYCIE I DOKONANIA

Michał Federowski (1853–1923) – life and achievements

Abstract. The article provides biographical information and discusses the achievements of Michał Federowski as an administrator of land estates and a researcher in the fields of ethnography and archaeology. It presents his publications on ethnography, archaeology, botany, history and regional history, as well as his memoirs.

Key words: Michał Federowski, biography, ethnography

WPROWADZENIE

Zbliża się 170. rocznica urodzin i 100. rocznica śmierci Michała Federowskiego (ryc. 1), etnografa samouka i archeologa amatora, pisarza, kolekcjonera, badacza folklorystyki, autora dwóch cennych monografii: *Lud okolic Żarek, Siewierza i Pilicy* oraz *Lud białoruski na Rusi Litewskiej*¹. Z tej okazji warto przypomnieć fakty z życia tego niezwykłego człowieka oraz jego dokonania.

Niniejsza praca powstała w oparciu o informacje zawarte w publikacjach oraz w materiałach niepublikowanych, przechowywanych w zbiorach: Archiwum PAN, Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie (dalej PMA), oraz Gabinetu Rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego (dalej BUW).

DZIECIŃSTWO I MŁODOŚĆ

Michał Federowski urodził się w Warszawie 1 września 1853 r. Jego ojciec Adolf Federowski brał udział w powstaniu styczniowym; po upadku powstania wyemigrował do Francji. Zginął w 1870 r. w bitwie pod Orleanem, walcząc w szeregach armii francuskiej podczas wojny francusko-pruskiej. Matka – Eleonora *de domo* Gąsowicz po śmierci męża zmieniła wyznanie na prawosławne i wyszła za mąż za emerytowanego oficera rosyjskiego Komissarzewskiego (Ługowska, 1988: 102).

¹ Rusią Litewską nazywano w omawianym okresie Białoruś Zachodnią (Kowkiel, 1998, s. 34).

Ryc. 1. Michał Federowski (1853–1923). Źródło: Michał Federowski-Jura-Pilica.com, dostęp: 22.10.2021 r.

Fig. 1. Michał Federowski (1853–1923). Source: Michał Federowski-Jura-Pilica.com, access: 22.10.2021

Osobowość M. Federowskiego kształtował kontakt z inteligencją warszawską; dom jego rodziców i krewnych odwiedzali uczeni, artyści i literaci: Roman Zmorski², Karol Kucz³, Kazimierz Władysław Wójcicki⁴, Antoni Lesznowski⁵, Karol Kloss⁶, Jan Walery Królikowski⁷, Michał Chomiński⁸.

W wieku 13 lat M. Federowski zachorował na gruźlicę płuc. Z tego powodu wiedzę zdobywał niesystematycznie; dużo czasu spędzał na wsi lub w „miejscowościach klimatycznych“: w Szczawnicy⁹ i w Meranie¹⁰. W 1870 r. udało mu się ukończyć cztery klasy w II Progimnazjum Klasycznym Męskim w Warszawie, przy ul. Żelaznej; w „Kurierze Warszawskim” jego nazwisko zostało wymienione wśród uczniów, którym wręczono atestaty¹¹ („Kurier Warszawski” nr 138 z 25 czerwca 1870 r., s. 3). W tym samym roku otrzymał dowód tożsamości: „Książeczkę legitymacyjną”¹² (ryc. 2), w której *zaświadcza się, że właściciel tej książeczki Federowski Michał, religii katolickiej, stanu szlacheckiego, wzrostu średniego, twarzy pociągłej, włosów blond, oczu niebieskich, znaki szczególne – żadne, dziś lat 17 wieku swego liczący zapisany został w księdze ludności stałej Warszawy [...] pod nr 1740 [...]*.

² Roman Zmorski (1822–1867), poeta należący do nurtu liryki ludowej polskiego romantyzmu, tłumacz i folklorysta.

³ Karol Kucz (1815–1892), dziennikarz, komediopisarz, wydawca prasowy, urzędnik. Uczestnik powstania styczniowego. Założyciel „Kuriera Codziennego”.

⁴ Kazimierz Władysław Wójcicki (1807–1879), syn Jana, lekarza króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Po ukończeniu nauki u pijarów w Warszawie wstąpił do Szkoły Przygotowawczej do Instytutu Politechnicznego w Warszawie, a jednocześnie uczęszczał na kursy prawa i literatury. Od 1845 r. pracował jako archiwista i bibliotekarz senatu. Od 1850 r. był redaktorem czasopisma „Biblioteka Warszawska”.

⁵ Antoni Lesznowski (1815–1859), właściciel i wydawca „Gazety Warszawskiej”.

⁶ Karol Kloss (1849–1881), rzeźbiarz i literat.

⁷ Jan Walery Królikowski (1820–1886), aktor i reżyser.

⁸ Michał Chomiński (1821–1886), aktor i kronikarz teatrów warszawskich. Był kolekcjonerem ikonografii teatralnej, którą cenił i traktował jak dokument.

⁹ Szczawnica (dziś pow. nowotarski, woj. małopolskie) – miasto uzdrowiskowe. Posiada mikroklimat oraz wody mineralne, sprzyjające leczeniu chorób górnych dróg oddechowych.

¹⁰ Merano (niem. Meran) – miasto we Włoszech, posiada łagodny śródziemnomorski klimat, od lat 30. XIX w. uzdrowisko dla pacjentów z chorobami płucnymi.

¹¹ Atestat – tu: świadectwo ukończenia szkoły.

¹² Książeczka legitymacyjna została wprowadzona postanowieniem Namiestnika Królestwa Polskiego z 27 stycznia 1818 r., dotyczącym formowania, prowadzenia i utrzymywania ksiąg ludności, które w listopadzie 1861 r. potwierdziła „Instrukcja” przygotowana przez Komisję Rządową Spraw Wewnętrznych i zatwierdzona przez Radę Administracyjną Królestwa Polskiego. Podstawowym celem wprowadzenia obowiązku jej posiadania było potwierdzenie miejsca zamieszkania osoby, której została wydana. Miało to przeciwdziałać nielegalnej migracji i spowodować lepszą kontrolę mieszkańców.

Ryc. 2. Książeczka legitymacyjna M. Federowskiego wydana w 1870 r. w Warszawie. Ze zbiorów Gabinetu Rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego

Fig. 2. Michał Federowski's ID booklet issued in Warsaw in 1870. From the collection of the Manuscripts Department of the University of Warsaw Library

W latach 1870–1871 M. Federowski przebywał „na południu”, prawdopodobnie na kuracji klimatycznej (szczegółów nie znamy). Po powrocie przez rok uzupełniał wiedzę z zakresu filozofii, historii i literatury pod kierunkiem pedagoga pozytywisty Franciszka Krupińskiego¹³, korzystając z jego rad i biblioteki.

Wyjeżdżał także do Krakowa i na Litwę. W Wilnie poznał numizmatyka, kolekcjonera monet i medali Lucjana Moraczewskiego herbu Mora (1822–1904), któremu zawdzięczał znajomości z wieloma interesującymi osobami, m.in. z Wandalinem Szukiewiczem¹⁴. W Krakowie poznał Adriana Baranieckiego¹⁵. Dzięki jego rekomendacji M. Federowski zawarł wówczas znajomość z Izydorem Kopernickim¹⁶ oraz Zygmuntem Glogerem¹⁷, który zabierał go na „wycieczki” (np. w 1872 r. do Wilna), a później zapraszał do swojego domu w Jeżewie¹⁸ nie tylko w celach towarzyskich, ale także dla dyskusji na tematy etnograficzne i archeologiczne. Zapewne dzięki Glogerowi poznał osobiście Oskara Kolberga¹⁹.

W 1873 r. M. Federowski rozpoczął starania o zdobycie zawodu administratora majątków ziemskich. Zapisał się na listę wolnych słuchaczy Wydziału Agronomicznego Akademii Pietrowsko-Razumowskiej pod Moskwą²⁰. Po 5 miesiącach musiał jednak zrezygnować ze studiów z powodu nawracającego zapalenia płuc.

¹³ Franciszek Salezy Krupiński (1836–1898), filozof i publicysta. W 1858 r. wstąpił do Zgromadzenia Ojców Pijarów, kształcił się także w Akademii Duchownej w Warszawie (święcenia w 1859 r.) oraz uczył na wykłady z nauk przyrodniczych w Szkole Głównej.

¹⁴ Wandalin Maciej Szukiewicz (1852–1919), archeolog amator, kolekcjoner, interesował się etnografią. Mieszkał w rodzinnym majątku Nacza (Нача, obw. grodzieński, Białoruś). Prowadził badania wykopaliskowe w powiecie lidzkim na Wileńszczyźnie. Był prezesem działającego w latach 1899–1907 Towarzystwa Miłośników Starożytności i Ludoznawstwa w Wilnie. Posyłał swoje rozprawki omawiające wyniki własnych badań archeologicznych wraz z materiałem ilustracyjnym do publikacji w czasopiśmie „Światowit” (t. I-1899, t. II-1900, t. III-1901, t. IV-1902, t. V-1904) oraz artykuły o wierzeniach i praktykach ludowych oraz o krzyżach litewskich do redakcji czasopisma „Wisła” (t. XVII-1903).

¹⁵ Adrian Baraniecki (1828–1891), lekarz, działacz społeczny, twórca i dyrektor Muzeum Techniczno-Przemysłowego w Krakowie, członek Akademii Umiejętności (od 1879 r.).

¹⁶ Izydor Kopernicki (1825–1891), antropolog, od 1871 r. mieszkał w Krakowie. Publikował wyniki swoich badań kranologicznych w piśmie „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”, pisał także prace z dziedziny archeologii i etnografii.

¹⁷ Zygmunt Gloger (1845–1910), historyk, etnograf, krajoznawca, archeolog amator, kolekcjoner. Autor „Encyklopedii staropolskiej ilustrowanej”, wydanej w latach 1900–1903 oraz wielu artykułów publikowanych m. in. prace na łamach czasopism „Światowit” i „Wisła”. W latach 1868–1872 studiował na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie historię i archeologię, wówczas także pomagał Oskarowi Kolbergowi w korektach prac. Przyjaźnił się z kompozytorem i skrzypkiem Michałem Jelskim (1831–1904); z córką jego brata etnografa i pisarza Aleksandra Jelskiego (1834–1916) ożenił się w 1883 r. Był znanym kolekcjonerem; M. Federowski podarował mu w latach 1877–1892 około 11 tysięcy różnych zabytków archeologicznych (M. M. Blombergowa 1993, s. 60).

¹⁸ Jeżewo – dziś Jeżewo Stare, gm. Tykocin, pow. białostocki, woj. podlaskie. Majątek kupił w 1859 r. Jan Gloger, który przekazał go synowi – Zygmunтови. Od 1862 r. były tu gromadzone zbiory biblioteczne, zabytki archeologiczne i etnograficzne, dzieła sztuki oraz cenne starodruki i archiwalia.

¹⁹ Oskar Kolberg (1814–1890), etnograf, folklorysta, pianista, kompozytor. Autor monografii regionalnych *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce* (33 tomy w latach 1857–1890). Członek korespondent Akademii Umiejętności (od 1874 r.).

²⁰ Pietrowsko-Razumowska Akademia Rolniczo-Leśna w Moskwie została założona w 1865 r. jako wyższa uczelnia agronomiczna, pierwszym dyrektorem został Nikołaj Iwanowicz Żeleznow. Posiadała ogród dendrologiczny, pasiekę i zakłady hodowli ryb. W 1870 r. rozpoczęto wykłady z ogrodnictwa. W 1923 r. uczelnia otrzymała nową nazwę: Akademia Rolnicza im. Timirjazewa. Kliment Arkadjewicz Timirjazew (1843–1920), botanik, ukończył Wydział Przyrodniczy uniwersytetu petersburskiego. Był zasłużonym pracownikiem naukowo-dydaktycznym w Akademii Pietrowsko-Razumowskiej w Moskwie.

Podreperowawszy chore płuca w Szczawnicy rozpoczął teoretyczne i praktyczne kształcenie w *pierwszorzędnych gospodarstwach postępowych* (M. Federowski, Wspomnienia, rkps BUW sygn. 454, s. 10). Odbił praktykę rolną w majątkach: Franciszka Lutosławskiego w Drozdowie²¹ i Romana Lasockiego w Dzierzbi²² oraz praktykę ogrodniczą w Ursynowie pod Warszawą²³ i pszczelniczą w szkole Kazimierza Lewickiego²⁴.

W 1875 r. wyjechał do Włodowic²⁵ w ówczesnym powiecie będzińskim guberni piotrkowskiej (dziś pow. zawierciański, woj. śląskie), gdzie został przyjęty do grona uczniów-praktykantów prywatnej szkoły agronomicznej²⁶, założonej w 1870 r. przez syna ówczesnego właściciela dóbr włodowickich – Michała Poleskiego²⁷ (ryc. 3).

Szkoła, zwana Akademią, mieściła się w pałacu włodowickim²⁸ (ryc. 4), którego wizerunek z tamtego okresu przedstawia rysunek ołówkiem „z natury“ wykonany w 1865 r. przez Adriana Głębockiego²⁹ (ryc. 5). W pałacowych komnatach znajdowały się laboratoria fizyczne i chemiczne

²¹ Franciszek Dyonizy Lutosławski (1830–1891) herbu Jelita, właściciel wsi i folwarku Drozdowo pod Łomżą (dziś gm. Piątnica, pow. łomżyński, woj. podlaskie). Ukończył studia w Szkole Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, podróżował po Europie, by zgłębić wiedzę na temat gospodarowania. Po objęciu majątku wprowadził nowoczesne metody gospodarowania, postawił w 1862 r. browar parowy zdobywający najwyższe nagrody na festiwalach piwnych w kraju i za granicą, założył mleczarnię i sklep mleczarski (w Łomży), tartak, młyn, fabrykę krochmalu i mąki ziemniaczanej, dokupił ziemi (folwark drozdowski liczył ponad 1400 ha). Miał rozległe kontakty i był aktywny w organizacjach ziemiańskich. Jego wnukiem jest kompozytor Witold Lutosławski.

²² W skład dóbr i folwarku Dzierzbia (gm. Stawiski, pow. kolneński, woj. podlaskie) wchodziła część rezydencjonalna z neoklasycyzycznym dworem i część gospodarcza z gorzelnią oraz grunty orne, łąki, pastwiska, ogrody i lasy. Właścicielem w latach 1851–1881 był Roman Lasocki, syn Antoniego i Marii z Rogowskich.

²³ Ursynów – w omawianym okresie wieś i majątek ziemski pod Warszawą należący do Krasińskich, od 1951 r. dzielnica Warszawy. Praktyka ogrodnicza odbyła się zapewne w ogrodach pałacu (obecnie mieści się w nim rektorat Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego, ul. Nowoursynowska 166).

²⁴ Kazimierz Lewicki (1847–1902), pszczelarz, założyciel uczelni pszczelarskiej i muzeum pszczelarstwa w Warszawie, publicysta, pedagog. Właściciel folwarku Ławki koło Łukowa (dziś gm. Łuków, pow. łukowski, woj. lubelskie), gdzie urządził wzorową pasiekę z uli ramowych własnego pomysłu.

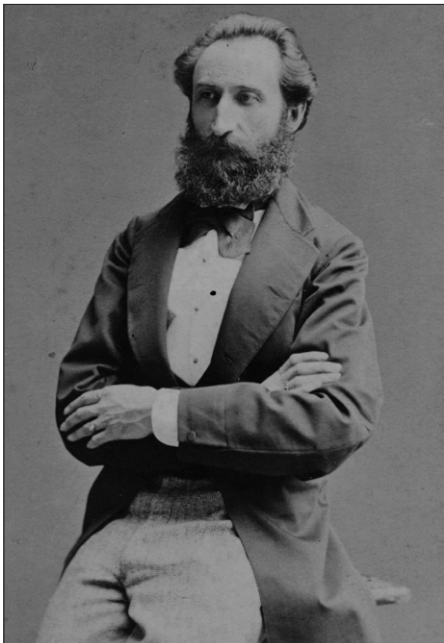
²⁵ Włodowice – w omawianym okresie osada w pow. będzińskim (dziś gm. loco, pow. zawierciański, woj. śląskie). Prawa miejskie otrzymane w XIV w. utraciła w 1870 r. w ramach represji po powstaniu styczniowym (zob. ukaz carski z 1.06.1869 r. opublikowany w „Kurierze Warszawskim” 1870, nr 44, s. 1).

²⁶ M. Federowski dość szczegółowo opisał działalność włodowickiej szkoły agronomicznej zwanej Atenami Olkuskimi oraz przedstawił relacje między uczniami a M. Poleskim, co sugeruje, że były to jego własne doświadczenia (M. Federowski 1917, s. 23).

²⁷ Michał Antoni Kazimierz Poleski herbu Poraj (1839–1917), syn Józefa Poleskiego (1808–1880) i Ludwiki z Szembeków (1797–1875), ziemianin, doktor chemii, inżynier rolnik, członek wielu instytucji naukowych i społecznych, założyciel prywatnej szkoły agronomicznej o statusie wyższej uczelni działającej w latach 1870–1880. Ukończył w 1861 r. siedmioklasowe Gimnazjum Realne w Warszawie, które było jedną z najlepszych szkół średnich w Królestwie Polskim. Potem studiował nauki przyrodnicze na Sorbonie i w Heidelbergu (u Roberta Bunsena). Brał udział w powstaniu styczniowym, po jego upadku został uwięziony w X Pawilonie Cytadeli Warszawskiej. Po uwolnieniu ukończył studia w Szkole Rolniczej w Grignon pod Paryżem i otrzymał tytuł inżyniera rolnika. Mieszkał w Rokitnie Szlacheckim (dziś gm. Łazy, pow. zawierciański, woj. śląskie). Po wybuchu I wojny światowej wyjechał z rodziną do Warszawy.

²⁸ Murowany pałac we Włodowicach wybudowany w XVII w. na planie prostokąta był 4-kondygnacyjny (piwnica, parter, piętro i strych) i położony między ogrodem a dziedzińcem flankowanym dwoma oficynami. Budowla, zwrócona elewacją frontową na północny wschód, miała lekko zaokrąglone naroża i niewielkie ryzality na osi elewacji frontowej i ogrodowej oraz łamany, dwuspadowy dach krytym gontem z facjatkami i schodowymi szczytami wieńczącymi elewację boczne. Okna na piętrze posiadały profilowane uszate obramienia. Komnaty zdobione były malowidłami *al fresco* i makatami. 26 lipca 1683 r. nocował w pałacu Jan III Sobieski w drodze pod Wiedeń (zob. Jakub Sobieski, *Diariusz wyprawy wiedeńskiej*, Warszawa 1883, wpis 26.07.1683), a w marcu 1734 r. – król August III Sas. W początkach XX w. zmieniono dach na jednospadowy, a pożary w latach 1931 i 1956 doprowadziły pałac do ruiny (jura.art.pl, dostęp 18.08.2008).

²⁹ Adrian Mikołaj Głębocki (1833–1905), malarz, rysownik, litograf, ilustrator książkowy i pedagog. W latach 1850–1857 studiował w Szkole Sztuk Pięknych w Warszawie, potem podróżował do Paryża, Wiednia i Monachium. W latach 1863–1873 mieszkał w Częstochowie, gdzie pracował jako nauczyciel rysunku w Gim-

Ryc. 3. Michał Antoni Kazimierz Poleski (1839–1917). Fot. w latach 1870–1880. Ze zbiorów Jarosława Macieja Grabia

Fig. 3. Michał Antoni Kazimierz Poleski (1839–1917). Photo from 1870–1880. From the collection of Jarosław Maciej Grabia

bogato w przyrządy zaopatrzone oraz biblioteka zawierająca ok. 10 tysięcy tomów i archiwum, w którym przechowywane były m.in. dokumenty po dawnych dziedzicach Włodowic: Bonerach, Firlejach, Warszyckich i Męcińskich. W pałacu gromadzone były bogate zbiory geologiczne, paleontologiczne, florystyczne, miniatury, order, numizmaty polskie oraz „starożytności i pamiątki”. W szkole nauki pobierała młodzież z dalszych i bliższych okolic. Codziennie odbywały się pogadanki, wykłady, odczyty, pracowano w laboratoriach, mierzono pola okoliczne, czyniono spostrzeżenia meteorologiczne. Organizowane były wycieczki naukowe do Zagłębia, pod Kielce, w Świętokrzyskie Góry lub też zwiedzano prastare ruiny zamczysk okolicznych³⁰, w które ziemia krakowska tak obfituje. Dbano także o wychowanie: [uczniowie] dowiadywali się jakie są cnoty nasze i tradycje, tu, dla godności i zwyczaju narodowego nabierali szacunku [...], a także zaopatrywali się w przymioty towarzyskie i dworską prawdziwie ogładę. Dla rozrywki po zajęciach i w dni świąteczne stukwały kije bilardowe, fechtowano się, strzelano do celu [...], w zimie urządzano kuligi (Federowski 1917, s. 27). W porze letniej, zwłaszcza podczas ferii wakacyjnych w pałacu włodowickim przyjmowano gości: literatów, artystów i uczonych z Krakowa i Warszawy.

Kontakty między uczniami i M. Poleskim były „prawdziwie serdeczne”, a znajomość z nim zawarta wówczas przez M. Federowskiego szybko przekształciła się w przyjaźń, co potwierdza treść zachowanej korespondencji: *Kochany Michasiu! Z prawdziwą przyjemnością otrzymałem pierwszą pracę Twoją na polu literackim*³¹ *co mnie utwierdza w przekonaniu jakie o Tobie posiadałem że nie będziesz tracił czasu jak ówczesna młodzież a spożytkujesz go z korzyścią dla kraju i ogółu. Tymczasem spodziewam się, że nas niezadługo odwiedzisz pomijając wszelkie etykiety po dawnemu. Przy tej sposobności [...] Ciebie całując pozostaje z całego serca życzliwy M. Poleski* (list Michała Poleskiego do Michała Federowskiego z 1 lutego 1877 r., BUW nr 429/174). M. Federowski pozostawał w kontakcie z M. Poleskim do końca jego życia; po jego śmierci (zmarł 20 kwietnia 1917 r.) został członkiem Rady Familijnej rodziny Poleskich (BUW nr 428/30, 31). Uczestniczył w pogrzebie, a 2 maja 1917 r. wygłosił odczyt „Wspomnienia moje o Michale Poleskim i o Włodowi-

nazjum Męskim Filologicznym. Ważną cechą jego rysunków jest ich wartość dokumentalna. Wiele miejsca w swoim dorobku poświęcił utrwalaniu zabytków architektury. Jego ilustracje znalazły się w „Encyklopedii staropolskiej” Z. Glogera.

³⁰ *Zamczyska okoliczne* znajdują się w Mirowie, Bobolicach, Morsku, Podzamczu, Smoleniu, Siewierzu, Olsztynie. Dziś tworzą tzw. Szlak Orlich Gniazd.

³¹ Nie ustalono danych bibliograficznych.

cach” na posiedzeniu Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w sali Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie. Jego treść – uzupełniona cennymi ilustracjami – ukazała się pod tym samym tytułem w formie osobnej publikacji.

Szczególnie ważna dla M. Federowskiego stała się znajomość zawarta w 1875 r. z właścicielem Mzurowa³², leżącego w odległości ok. 15 km od Włodowic – Faustynem Świdorskim³³, *szlachcicem-patriotą w stylu staropolskim, z zarazem pozytywistą o zdrowych, rozsądnych poglądach* (Miszcza, 2000: 122), który próbował integrować okoliczne ziemiaństwo, inteligencję i duchowieństwo, satyrą i humorem odpowiadając na represje po upadku powstania styczniowego: *Panowało przygnębienie, z upadkiem idei ludzie pozamykali się w swych dworach i dworkach, [...] życie zamierało. W takich chwilach pełen inicjatywy [...] Faustyn Świdorski, by ludzi tonących w morzu apatyi poruszyć do wspólnego działania, zakłada w 1869 [roku] wesołe towarzystwo pod nazwą „Klasztoru Bernardynów”*³⁴ (Federowski, 1911a, nr 51: 820). M. Federowski został członkiem tego towarzystwa, otrzymał nominację na ojca wikariusza bernardyńskiego klasztoru bobolickiego³⁵ i powierzono mu funkcję bibliotekarza oraz archiwisty:

Nominatio Reverendissimi patri Michaeli Fedorowski³⁶ Vicarii Bernardinorum In Monasterjo Bobolice³⁷

*Taki na świecie odwieczny porządek,
 Że przede wszystkim prym trzyma żołądek,
 Jak dobry pokarm i smaczny napitek,
 Toć to dla ciała i duszy pożytek.
 Bardzo już wielu tłustych Bernardynów
 Doczekało się niebieskich wawrzynów,
 Po ciężkiej pracy, trudach i niedolach*

³² Mzurów – w omawianym okresie wieś i folwark w gm. i parafii Niegowa pow. będziński, gub. piotrkowska (dziś gm. Niegowa, pow. myszkowski, woj. śląskie). W XV w. Majątek wchodził w skład królewszczyzny, potem zmieniali właściciele i dzierżawców, w 1760 r. został kupiony przez rodzinę Lochmanów herbu Szreniawa, a w 1846 r. stał się własnością Faustyna Świdorskiego poprzez małżeństwo z Olimpią Lochman (ur.1828) zawarte 29.09.1846 r.

³³ Faustyn Świdorski herbu Ślepowron (1821–1885), ziemianin, literat, humorysta i satyryk. Syn Piotra Świdorskiego (1756–1826) i Marianny z Romanowskich *primo voto* Świdorskiej, *secundo voto* Jarzyńskiej. Ukończył średnią szkołę w Krakowie, potem studiował na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Jagiellońskiego. W 1845 r. ojczym wydzierżawił mu majątek Niegowa (dziś gm. loco, pow. myszkowski, woj. śląskie). Pracę literacką rozpoczął w 1858 r. w wychodzącym w Warszawie piśmie satyrycznym „Wolne żarty, świstki humorystyczno-artystyczne, zebrane przez bocianów polskich” (F. Świdorski podpisywał swoje utwory Ex-Bocian). Pisał także gawędy satyryczne prozą i wierszem, opowiadania, felietony, obrazki satyryczne i korespondencje do tygodników: warszawskich „Kolców”, piotrkowskiego „Tygodnia” oraz do „Przyjaciela Ludu” i jako stały współpracownik do „Gazety Kieleckiej”. W latach 1883–1884 wydawał w Częstochowie „Faustyna Świdorskiego Pisma Humorystyczne”.

³⁴ W 1869 r. założone przez F. Świdorskiego z Mzurowa w 1869 r. satyryczno-humorystyczne towarzystwo „Klasztor Bernardynów (Bernachów)” skupiało okoliczne ziemiaństwo, inteligencję i kler oraz gości (np. Zygmunta Glogera). Zasady działania, strukturę organizacyjną i cele opisał M. Federowski w swoich wspomnieniach (M. Federowski 1911a, nr 51, s. 820; nr 52, s. 834). Archiwalia tego towarzystwa *Acta Bernardinorum Anno Domini 1875* (rękopisy oprawione, na pierwszej stronie pieczętka „Z biblioteki Michała Federowskiego rok 1876”) znajdują się w Gabinetie Rękopisów BUW (rkps sygn. 430, mikrofilm nr 7264).

³⁵ Bobolice – gm. Niegowa, pow. myszkowski, woj. śląskie. We wsi znajdują się ruiny zamku z XIV w.

³⁶ W archiwaliach „Acta Bernardinorum Anno Domini 1875” oraz w rękopisach F. Świdorskiego nazwisko M. Federowskiego jest napisane z błędem: Fedorowski.

³⁷ *Nominatio Reverendissimi patri Michaeli Fedorowski Vicarii Bernardinorum In Monasterjo Bobolice* (łac.) – Nominacja najczcigodniejszego ojca Michała Federowskiego wikariusza Bernardynów w klasztorze Bobolice.

Ryc. 4. Pałac we Włodowicach. Fot. 1914 r. Ze zbiorów Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie
 Fig. 4. Włodowice Palace. Photo 1914. From the collection of the Archives of the Polish Academy of Sciences in Warsaw

*Dziś spacerują w Elizejskich Polach
 Jedzą i trawią, kładą się pokotem
 Nic nie czytając, bo diabli im po tem.
 Że Pismo Święte inaczej tłumaczy
 A postępować znów musim inaczej -
 Schodzić się częściej z piórem, kałamarzem,
 Więc Cię mianuję Bibliotekarzem³⁸
 I Bernardynem, mój bracie Michale!
 Bo widząc jasno, że masz nie źle[!] w pale
 I nie jak wróbel żółto w Twoim dzióbie
 Jesteś młodzieńcem takim, jak ja lubię.
 Więc jest bez sprzeczki rzeczą oczywistą
 Że będziesz dobrym naszym archiwistą.
 Choć nienakarmi[!] mizernego człeka
 Literatura i Biblijoteka.
 Lecz że szczur szelma ma na książki chrapkę
 W Biblijotece postaw zaraz łapkę
 Żeby nieszczęścia na klasztor nie spadły
 By książek szczury Bernachom nie zjadły.
 Gdyż już przepadły momenta prostoty
 Uczyc się trzeba – przeminął wiek złoty!³⁹*

³⁸ M. Federowski katalogował księgozbiór w pałacu we Włodowicach.

³⁹ Zob. Ignacy Krasicki, *Monachomachia* czyli wojna mnichów, pieśń trzecia: *Minęły czasy szczęśliwej prostoty,* / *Trzeba się uczyć, upłynął wiek złoty!*

*Dan w Mzurowie Anno Domini 1875 die 26 Octobris – tertio ante festum Sanctorum Simoni & Judae*⁴⁰ (podkreślenia czerwonym tuszem przez F. Świdarskiego, BUW nr 428/36).

W Mzurowie w 1875 r. została zainicjowana działalność naukowa M. Federowskiego w dziedzinie etnografii: [...] *gościłem w Mzurowie u zacnego przyjaciela mego, [...] ś.p. Faustyna Świdarskiego. W gabinecie gospodarza, między czasopismami i książkami, wpadła mi do rąk jakaś broszura; otwieram: „Poradnik dla zbierających rzeczy ludowe”⁴¹ przez J. Karłowicza⁴². [...] Po przeczytaniu jej jednym tchem, we łbie się naraz rozjaśniło i zaświtała myśl, że praca taka warta życia, a gra warta stawki. Z nadejściem nocy myśli o „nieujętych piórem płodach twórczości ludowej, które, bujając po wsiach i niwach naszych, niktą w codziennym zapomnieniu” poszarpały sen na kawałki i wyspać mi się nie dały. Nazajutrz, pożegnawszy gospodarza, z rozpaloną głową pocwałowałem do Zdowa. [...] Odtąd, dzięki ułatwionej pracy z „Poradnikiem...” w rękę, notaty etnograficzne szybko zapełniały tekę, a niespełna we dwa lata monografia p. t. „Lud Żarek, Siewierza i Pilicy”⁴³ była już gotowa do druku (Federowski, 1904, s. 67).*

Po ukończeniu kursu agronomii i odbyciu praktyki we Włodowicach, M. Federowski objął posadę administratora folwarku w niedalekim Zdowie⁴⁴. Zamieszkał w drewnianym, otoczonym modrzewiami dworze, dalej prowadził badania etnograficzne i zbierał materiały do swojej monografii (ryc. 6) oraz uczestniczył czynnie w życiu towarzyskim okolicy. Utrzymywał także kontakt korespondencyjny z Z. Glogerem, który na jego zaproszenie przyjechał do Zdowa 30 września 1876 r. i spędził tu trzy dni, podróżując po okolicy (opis pobytu zob. Federowski, 1911a).

W 1877 r. M. Federowski próbował rozpocząć pracę dziennikarską; otrzymał od F. Świdarskiego list polecający do redaktora i wydawcy codziennego pisma „Echo”⁴⁵ Zygmunta Sarneckiego: *W.[ielmoznego] P.[ana] Michała Federowskiego⁴⁶ mojego młodego sąsiada rekomenduję Wam jako młodego i pracowitego szermierza na polu literackim, którego zdolność z korzyścią dla pisma Waszego zużytkować możecie* (list F. Świdarskiego z 21 lutego 1877 r., BUW nr 428/38).

⁴⁰ *Tertio ante festum Sanctorum Simoni & Judae* (łac.) – trzeci [dzień] przed świętymi Szymonem i Judą. Święto apostołów Szymona i Judy Tadeusza jest obchodzone 28 października.

⁴¹ W 1870 r. Jan Karłowicz napisał „Poradnik dla zbierających rzeczy ludowe”, który jako 14-stronicową broszurę wydał w Warszawie. Uzasadniając potrzebę badań etnograficznych zawarł w poradniku instrukcję co i jak zbierać oraz omówienie przydatności zebranych materiałów dla różnych nauk.

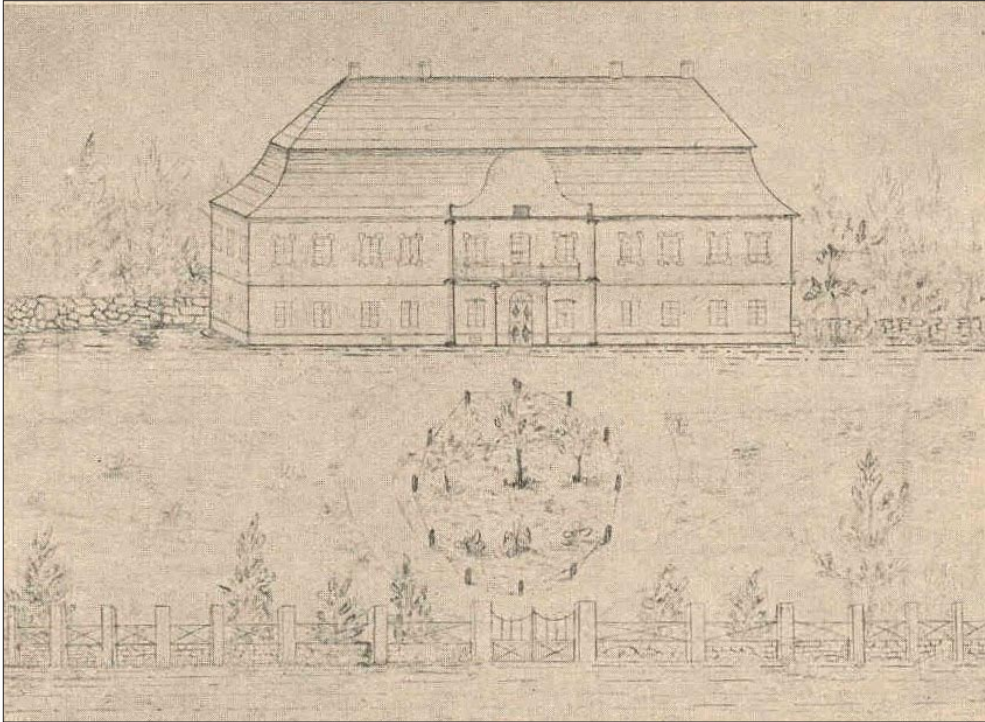
⁴² Jan Aleksander Ludwik Karłowicz (1836–1903), etnograf, językoznawca, muzyk, historyk. Redaktor czasopisma „Wisła” (w latach 1886–1899). Współzałożyciel Muzeum Etnograficznego w Warszawie (w 1888 r.). Autor *Słownika gwar polskich*, współautor *Słownika języka polskiego* (z A. A. Kryńskim i W. Niedźwiedzkim). Mieszkał w Warszawie (od 1887 r. – ul. Chmielna 31 m. 6, od 1896 r. – ul. Jasna 10). Jego spuścizna znajduje się obecnie w Archiwum Historycznym w Wilnie (LVIA, F. 1135, ap. 10).

⁴³ Nieprecyzyjnie podany tytuł, powinno być: *Lud okolic Żarek, Siewierza i Pilicy, jego zwyczaje i sposób życia, obrzędy, podania, gusła, zabobony, pieśni, zabawy, przysłowia, zagadki i właściwości mowy*.

⁴⁴ Zdów – w omawianym okresie wieś i folwark, gm. i parafia Niegowa, pow. będziński, gub. piotrkowska (dziś gm. Włodowice, pow. zawierciański, woj. śląskie). Wieś założona na prawie polskim, wzmiankowana w XV w. była początkowo własnością królewską, później – szlachecką. W omawianym okresie wchodziła w skład dóbr Bobolice (oddzielona w 1890 r.). Dwór w Zdowie, w którym mieszkał M. Federowski, spłonął w 1880 r.

⁴⁵ Dziennik „Echo” ukazywał się w Warszawie w latach 1877–1883. Zygmunt Sarnecki (1837–1922), od 1873 r. mieszkał w Warszawie i w latach 1877–1881 redagował pismo „Echo”, w którym ogłaszał artykuły krytyczne i recenzje teatralne.

⁴⁶ Zob. przyp. 36.

Ryc. 5. Pałac we Włodowicach, rysunek wykonany ołówkiem w 1865 r. przez Adriana Głębockiego [w:] Michał Federowski, „Wspomnienia moje o Michale Poleskim i o Włodowicach”, Warszawa 1917, s. 21

Fig. 5. Włodowice Palace, a pencil drawing from 1865 by Adrian Głębocki [in:] Michał Federowski, “Wspomnienia moje o Michale Poleskim i o Włodowicach [My memories of Michał Poleski and Włodowice]”, Warsaw 1917, p. 21

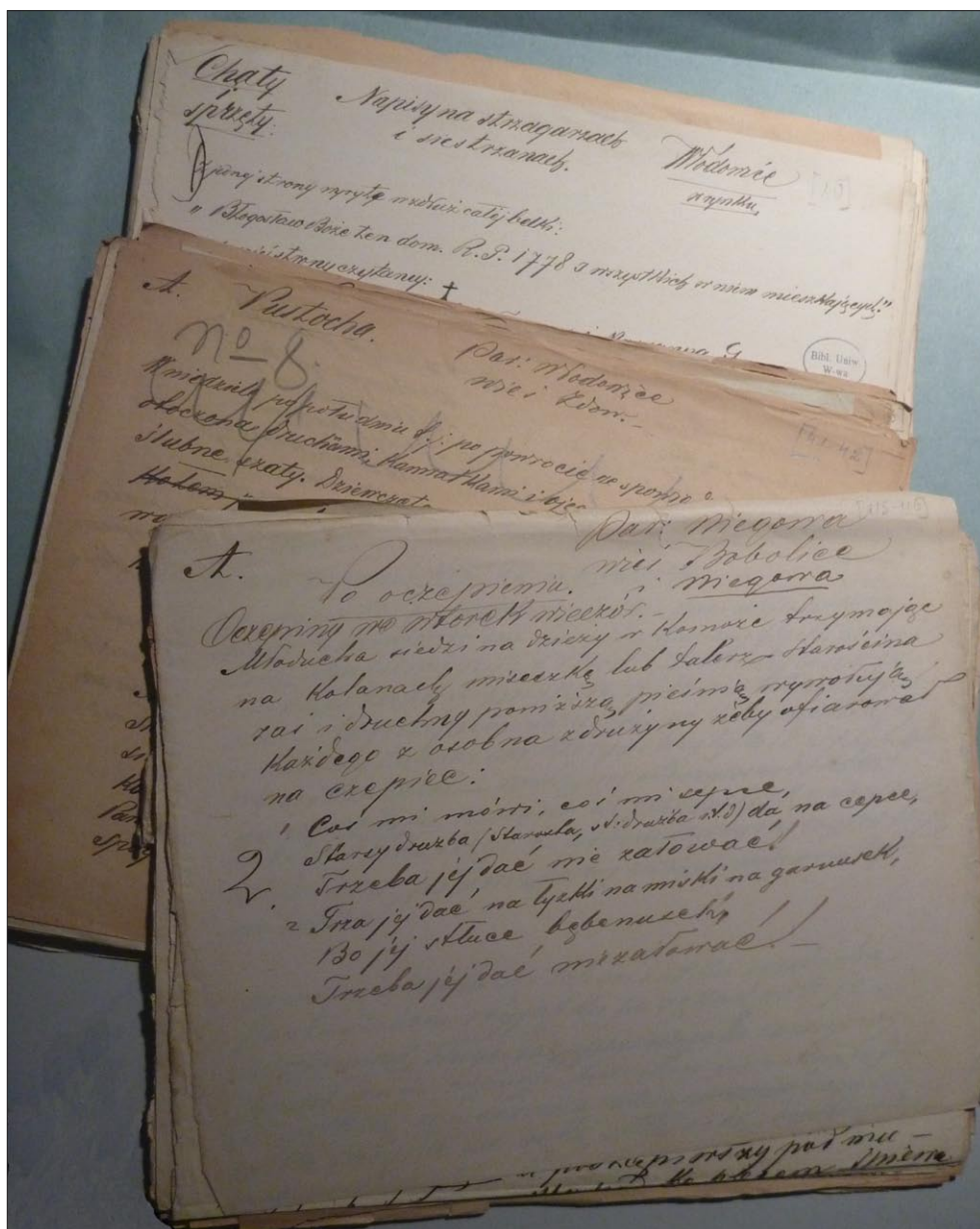
Pracę w Zdowie przerwało wezwanie M. Federowskiego do wojska: w 1877 r. został powołany do armii carskiej. Na uczcie pożegnalnej wyprawionej z powodu jego wyjazdu *bawiono się z werwą do samego rana* (BUW nr 430/4). Opuszczając Włodowice, Zdów i Mzurów *wywiózł z nich w sercu przepelnionem wdzięcznością na życie całe jak najmilsze wspomnienia* (Federowski, 1917: 27).

W wojsku służył tylko pół roku, gdyż jako jedynak został zwolniony ukazem carskim (Ługowska, 1988: 104).

DALSZE LOSY

M. Federowski po wyjściu z wojska przez następne 26 lat zajmował się administrowaniem i dzierżawą różnych majątków ziemskich na terenie Białorusi. W końcu 1877 r. wyjechał do pracy w folwarku Linówka w okolicy Próżan⁴⁷. Był to majątek marszałka Walentego Szwejkowskiego (Szwejkowskiego), którego żona *de domo* Przeciszowska

⁴⁷ Próżana (biał. i ros. Пружаны) – miasto na Białorusi w obwodzie brzeskim, w XIX w. własność rodziny Szwejkowskich. Zachował się zespół pałacowy z 1. poł. XIX w. Szwejkowscy (Szwejkowscy, Szwejkowscy) herbu Ogończyk – polsko-litewska rodzina ziemiańska.

Ryc. 6. Materiały rękopiśmienne (notatki) M. Federowskiego do pracy „Lud okolic Żarek, Siewierza i Pilicy” z lat 1875–1877. Ze zbiorów Gabinetu Rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego. Fot. Maria Krajewska

Fig. 6. Handwritten materials (notes) by M. Federowski for the study “Lud okolic Żarek, Siewierza i Pilicy” [The folk of Żarki, Siewierz, and Pilica] from 1875–1877. From the collection of the Manuscripts Department of the University of Warsaw Library. Photo by Maria Krajewska

była wieloletnią przyjaciółką matki M. Federowskiego (poznały się na pensji Sakramentek w Warszawie⁴⁸). W Linówce zetknął się z polskim ziemiaństwem: *U Szwykowskich w 1877[r.] gościłem dwukrotnie: raz miesiąc i powtórnie dłużej [rok – przyp. M. Krajewska]. A czułem się tam jak w raju [...]. Nie było dnia, aby kilku do stołu nie zasiadało gości. Zjeżdżali tam często ziemianie z Polesia oraz z czterech sąsiednich powiatów [...] Z niektórymi [...] udało mi się nie tylko zaznajomić, ale wejść w trwalsze stosunki, które w późniejszych poszukiwaniach naukowych bardzo mi się przydały* (M. Federowski, Wspomnienia, rkps BUW sygn. 454, s. 31–32).

W latach 1884–1894 M. Federowski mieszkał w Kosinie⁴⁹ koło Wołkowyska, który należał do rodziny Jelskich herbu Pielesz⁵⁰. Tu poznał Ignacego Wróblewskiego⁵¹ oraz Juliana Talko-Hryncewicza⁵², z którym później utrzymywał kontakt⁵³. W Kosinie w 1889 r. poznał także osobiście Jana Karłowicza (ryc. 7); znajomość szybko przekształciła się w przyjaźń. J. Karłowicz wpływał na poglądy naukowe M. Federowskiego, kształtował jego warsztat naukowy, pożyczał książki, pomagał zapisywać melodie do tekstów pieśni ludowych. Zaproponował M. Federowskiemu współpracę z redakcją czasopisma „Wisła” i wydanie jego pracy *Lud okolic Żarek, Siewierza i Pilicy*⁵⁴ jako tom I Biblioteki „Wisły”. Z polecenia J. Karłowicza w 1889 r. M. Federowski nawiązał kontakt z Akademią Umiejętności w Krakowie, a do wydawnictwa Akademii złożył w 1896 r. rękopis I tomu swojej pracy *Lud białoruski na Rusi Litewskiej*. Dzięki jego rekomendacji poznał

⁴⁸ Sakramentki (benedyktynki) sprowadziła do Polski królowa Maria Kazimiera w 1687 r. Siostry zajmowały się m.in. wychowywaniem dziewcząt z rodzin szlacheckich. Prowadzona przez nie pensja na terenie klasztoru w Warszawie (Rynek Nowego Miasta 2) działała do 1865 r. (została zamknięta przez władze carskie). Wśród wychowanek były Maria Konopnicka i Eliza Orzeszkowa.

⁴⁹ Kosin (biał. Косіна) – wieś i majątek, obw. grodzieński, Białoruś. Od 1796 r. należał do Adama Jelskiego, a od 1890 r. – do jego wnuka Adama Eustachego Jelskiego (1838–1915). Dwór, w którym mieszkał M. Federowski był niewielki, parterowy na skrzydłach i piętrowy w części środkowej (opis zob. R. Aftanazy 1993: 231), dziś nie istnieje.

⁵⁰ Rodzina Jelskich herbu Pielesz wywodziła się Wielkiego Księstwa Litewskiego (najstarsza wzmianka z początku XVI w.). W XIX w. przedstawiciele rodziny brali udział w ruchach o charakterze niepodległościowym, spotykały ich za to represje (przymusowa emigracja, zsyłka) lub śmierć. Ich pierwotnym „gniazdem rodzinnym” był Jelsk (dawniej w woj. mińskim, obecnie obwód homelski, Białoruś). Kosin był majątkiem pozyskanym w 2 poł. XVIII w.

⁵¹ Ignacy Wróblewski (1858–1953), malarz, rysownik, grafik. Tworzył prace olejne, rysunki i grafiki w technice akwaforty. Tematyką były pejzaże, obiekty architektoniczne i portrety. Swoje prace wystawiał w warszawskiej Zachęcie, umieszczał je także w prasie stołecznej (m. in. „Typy kobiet z okolic Wołkowyska”).

⁵² Julian Talko-Hryncewicz (1850–1919), lekarz, antropolog. Pisał prace naukowe, artykuły treści politycznej, korespondencje, monografie, powieści, opowiadania. Współpracował z archeologami. W 1892 r. wyjechał do leżącego na granicy Mongolii Troickosawska (od 1932 r. Kiachta – Кяхта, Buriacja, Rosja), gdzie otrzymał pracę lekarza okręgowego. Rozpoczął także badania naukowe i tworzenie stacji naukowej: był jednym z inicjatorów założenia w 1894 r. oddziału Cesarskiego Towarzystwa Geograficznego w Troickosawsku (w latach 1894–1908 pełnił funkcję kierownika). Przyczynił się także do założenia w tej miejscowości biblioteki, stacji meteorologicznej oraz muzeum, w którym były gromadzone zbiory przyrodnicze, etnograficzne i archeologiczne. Opracowania antropologiczne i etnograficzne publikował na łamach „Wisły” (t. XVI-1902) i „Światowita” (t. VIII-1907). W 1908 r. przyjechał do Krakowa i objął katedrę antropologii na UJ.

⁵³ Zob. notatka M. Federowskiego na plakacie informującym o odczycie J. Talko-Hryncewicza „Поездка на Западъ” w 1902 r.: *W odczycie niniejszym prelegent wspominał o bytności swej w Podolu, o zbiorach moich oraz działalności na polu naukowym* (BUW nr 428/109). W miejscowości Podol pow. słonimski, gub. grodzieńska (dziś rej. słonimski, Białoruś) M. Federowski mieszkał od 1897 r.

⁵⁴ Rękopis od 1875 r. był przez Federowskiego złożony u Glogera.

Izydora Kopernickiego⁵⁵, Gotfryda Ossowskiego⁵⁶, Franciszka Bahuszewicza⁵⁷, Lucjana Malinowskiego⁵⁸ i Jana Bystronia⁵⁹, a podczas wspólnego uczestnictwa w VI Zjeździe Przyrodników i Lekarzy⁶⁰ – Alfreda Römera⁶¹ i Karola Estreichera⁶².

M. Federowski był w domu J. Karłowicza w Warszawie. Prawdopodobnie tam ok. 1890 r. poznał Erazma Majewskiego⁶³, z którym kontaktował się listownie⁶⁴ (ryc. 8), a później był na poniedziałkowych spotkaniach w jego domu (L. Majewska, *Wspomnienia...*, s. 27)⁶⁵ i przekazał 200 zabytków archeologicznych ze swojej kolekcji do jego zbiorów⁶⁶. W 1904 r. otrzymał od E. Majewskiego propozycję współpracy w zakresie archeologii, na którą odpowiedział: *Wezwanie do współpracownictwa przyjmuję wdzięcznym sercem ale dopiero na nieco dalszą przyszłość [...]. Łamiąc się z myślą, jakby uczynić zadość łaskawemu wezwaniu Czcigodnego Pana do współpracownictwa przypomniałem sobie, że w jednej z ostatnich przesyłek do Jeżewa⁶⁷ (z 7.XII.1888 z wykopaliskami z 14-tu czy 16-tu kurhanów z cmentarzyska Hermanowskiego w pow. Wołkowyskiem), znajdował się też i szczegółowy mój referat wraz z planem tego cmentarzyska. Rękopism, o ile mnie pamięć nie zawodzi, składał się z 4-ch do 6-ciu arkuszy opracowanych jak do druku. Jednocześnie z tym piszę do p.[ana] Z.[ygmunta] Glogera, ażeby był łaskaw pracę tę złożył[!] w redakcji „Światowita”⁶⁸ (list M. Federowskiego do E. Majewskiego, „Listy do Erazma Majewskiego“, teka III, kieszeń 11, nr 3757/A/547).*

M. Federowski prowadził z J. Karłowiczem korespondencję, w której znaczącym wątkiem były zagadnienia związane z etnografią; w listach z 1890 r. znalazły się omówienia problemów dotyczących terminologii związanej z folklorem (Kapełuś, 1982: 258). Po śmierci J. Karłowicza (zmarł 14 czerwca 1903 r.) napisał obszernie wspomnienie o nim, w którym opisał jego rolę we wprowadzaniu go do różnych środowisk naukowych:

⁵⁵ Izydor Kopernicki (1825–1891), antropolog, interesował się także archeologią i etnografią.

⁵⁶ Gotfryd Ossowski (1835–1897), archeolog, pierwszy dyrektor Muzeum Archeologicznego w Krakowie. Prowadził badania archeologiczne m.in. w jaskiniach Jury Krakowsko-Częstochowskiej oraz w Ryżanówce na Ukrainie.

⁵⁷ Franciszek Bahuszewicz (biał. Францішак Бенедыкт Казіміравіч Багушэвіч) (1840–1900), białoruski pisarz, poeta, adwokat, w swojej twórczości literackiej inspirował się folklorem.

⁵⁸ Lucjan Feliks Jan Malinowski (1839–1898), językoznawca, zbieracz i dokumentalista polskiego folkloru, profesor UJ, członek AU.

⁵⁹ Jan Bystron (1860–1902), językoznawca, zajmował się także historią języka polskiego i etnografią. W 1886 r. obronił doktorat na podstawie pracy przygotowanej pod kierunkiem Lucjana Malinowskiego.

⁶⁰ VI Zjazd Lekarzy i Przyrodników Polskich odbył się w dniach 16-21 lipca 1891 r. w Krakowie.

⁶¹ Alfred Izydor Römer (1832–1897), malarz, rzeźbiarz, medalier, historyk sztuki, etnograf. Od 1884 r. mieszkał w Krakowie.

⁶² Karol Józef Teofil Estreicher (1827–1908), historyk literatury i teatru, bibliograf, wieloletni dyrektor Biblioteki Jagiellońskiej.

⁶³ Erazm Majewski (1858–1922), przemysłowiec warszawski, intelektualista o wielokierunkowych zainteresowaniach; samouk w zakresie entomologii, archeologii, etnografii, ekonomii i socjologii. Opublikował ponad 100 prac naukowych. Był twórcą, redaktorem i edytorem poświęconego archeologii czasopisma „Światowit”, a od 1899 r. – redaktorem czasopisma „Wisła”. Był znanym kolekcjonerem zabytków archeologicznych i twórcą muzeum archeologicznego w Warszawie (zob. Krajewska, 2021: 13–22).

⁶⁴ Zob. PMA, „Listy do Erazma Majewskiego“, teka III, kieszeń 11, nr 3757/A/546–550.

⁶⁵ Zob. zaproszenie: *Polecamy łaskawej pamięci Szanownego Pana nasze herbaty poniedziałkowe: 3 listopada 1904 r., 5 grudnia 1904 r., 2 stycznia 1905 r., 6 lutego 1905 r., 6 marca 1905 r. Złota 61. Lucyna i Erazm Majewscy* (BUW nr kat. 428).

⁶⁶ Zob. PMA, Inwentarz Muzeum Archeologicznego Erazma Majewskiego, t. I, s. 103, nr inw. 16147–16174; t. I, s.110, nr inw. 16606–16609; t. II, s. 245–246, nr 26138–26305.

⁶⁷ Zob. przyp. teraz 18.

⁶⁸ E. Majewski nie opublikował żadnej pracy M. Federowskiego w „Światowicie”.

Ryc. 7. Jan Aleksander Ludwik Karłowicz (1836–1903). Ze zbiorów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie

Fig. 7. Jan Aleksander Ludwik Karłowicz (1836–1903). From the collection of the State Archaeological Museum in Warsaw

Karłowiczowi to zawdzięczam, że poznałem wówczas tych ludzi zasłużonych na różnych polach działalności publicznej (Federowski, 1904, s. 78).

W 1892 r. M. Federowski ożenił się ze Stefanią Bitnerówną⁶⁹, córką lekarza Zdzisława Bitnera⁷⁰ i miał z nią syna Mieczysława (1899–1988). Nie było to, jak się wydaje, udane małżeństwo. Ojciec pisał do córki: *Słyszę, że jesteś nerwowa, że Michasiowi dokuczasz, pióro z ręką wytrącasz, a nawet podobno skubiesz mu blond jego czuprynkę? Podobno i mnie i Henrysi⁷¹ szykujesz się verba jakieś wyrecytować, za to, żeśmy Cię za Michałką tak łatwo z domu wypuścili...* (list Zdzisława Bitnera do Stefani Federowskiej z 26.10.1892 r., BUW nr 429/126). Pożycie małżeńskie nie układało się dobrze; donosi o tym adnotacja ręką Jana Karłowicza na liście Stefani Federowskiej, napisanym w Książnicach dnia 23 września 1899 r.: *[Stefania Federowska] Jest to żona zacnego Michała Fedorowskiego⁷², którego porzuciła i odjechała do ojca*” (PMA, Listy do Erazma Majewskiego, teka III, kieszeń 11, nr 3757/A/551).

Po 1894 r. M. Federowski utrzymywał dalej kontakty z członkami rodziny Jelskich⁷³. Bywał w Zamościu⁷⁴ w pow. ihumeńskim, majątku należącym do Aleksandra

⁶⁹ Stefania Bitnerówna voto Federowska (1867–1941), córka lekarza Zdzisława Bitnera. Interesowała się etnografią, pisała prace z tej dziedziny, które były publikowane w czasopiśmie „Wisła” (zob. PMA, „Listy do Erazma Majewskiego”, teka III, k. 11, nr 3757/A/551).

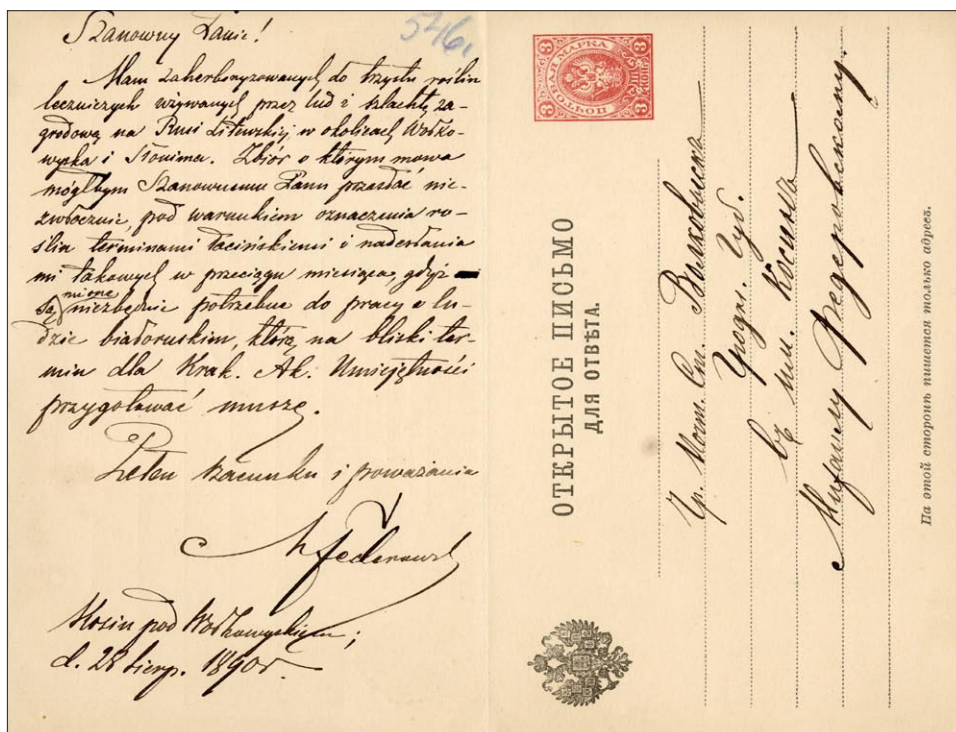
⁷⁰ Zdzisław Bitner – lekarz. Mieszkał kolejno w Świsłoczy (Сьвіслач, obw. grodzieński, Białoruś), Kwaterach (Кватары, obw. Grodzieński, Białoruś) i w Książnicach gub. kielecka (dziś Książnice Wielkie, gm. Koszyce, pow. proszowski, woj. małopolskie). Interesował się archeologią i etnografią, napisał kilka prac o tej tematyce, które posyłał do redakcji „Wisły” i „Światowita”, zob. jego korespondencja w tej sprawie z E. Majewskim, PMA, „Listy do Erazma Majewskiego”, teka I, k. 18, nr 3757/91–94).

⁷¹ Nie znaleziono danych biograficznych.

⁷² W archiwaliach J. Karłowicza nazwisko M. Federowskiego jest napisane z błędem Fedorowski (por. przyp. 36 i 46).

⁷³ M. Federowski wspominał o znajomości ze skrzypkiem Michałem Jelskim (1831–1904), pułkownikiem Leonem Franciszkiem Jelskim (1834–1901) oraz z przyrodnikiem i podróżnikiem Konstantym Romanem Jelskim (1837–1896).

⁷⁴ Zamoście (białorus. Замоцце, hist. Zamość) – w omawianym okresie wieś i folwark w gub. mińskiej (dziś obwód miński, Białoruś) należące do rodziny Jelskich od 1785 r.

Ryc. 8. Karta pocztowa napisana 28.08.1890 r. przez M. Federowskiego do E. Majewskiego. Ze zbiorów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie

Fig. 7. Postcard written by M. Federowski to E. Majewski on August 28, 1890. From the collection of the State Archaeological Museum in Warsaw

Jelskiego⁷⁵, który bardzo cenił M. Federowskiego; wyraził to w swoim liście: [...] *Bóg Was⁷⁶ obdarzył kapitalną zdolnością, wiedzą, wolą, niezwykłą pracowitością, talentem jednania serc i potęgą pióra, a wszystkich tych przymiotów używasz [...] na pożytek kraju biednego, potrzebującego co najwięcej tak szczęśliwych [...] dla ratowania pod każdym względem drogiej po przodkach spuścizny* (list Aleksandra Jelskiego do Michała Federowskiego z 1/20 marca 1913 r., BUW nr 429/149–150).

Zachowała się charakterystyka M. Federowskiego z lat 90. XIX w.: *Federowski słabego zdrowia i budowy. Dobry, ale zapalał się złością. Oprócz pisania zajmował się leczeniem lekkich chorób ziołami. Przed domem wisały ich pęki. Za leczenie pieniędzy nie brał. Zioła zbierał sam lub znosiły mu je baby. Brał natomiast dobrowolne ofiary w naturze. [...] Będąc w Kosinie, jeździł z niektórymi ludźmi nad brzegi rzeki Roś i rozkopywał kurhany. Eksponaty*

⁷⁵ Aleksander Jelski (1834–1916), ziemianin, działacz społeczny, pisarz i publicysta. Interesował się etnografią, zajmował się badaniami regionalnymi Białorusi i Litwy; ich wyniki publikował w czasopismach naukowych. W swoim domu założył bibliotekę i muzeum, w którym od 1864 r. gromadził zbiory archiwalne, numizmatyczne, archeologiczne, ikonograficzne oraz dzieła sztuki. Z jego córką, Aleksandrą, ożenił się w 1883 r. Zygmunt Gloger.

⁷⁶ Używanie trzeciej osoby liczby mnogiej podczas bezpośredniego zwracania się do adresata świadczyło o pełnym szacunku koleżeństwie.

zbierał po wsiach: tkaniny, fajki, gwizdki i za wszystko płacił. Fotografował starych ludzi. Chodził w szarym ubraniu wioskowego wyrobu, mówił po polsku i białorusku (Karpyza i in., 1998: 41).

M. Federowski w 1904 r. zamieszkał na stałe w Warszawie⁷⁷: *Kończę 26-letni zawód ziemiański, aby choć tam nad Wisłą w Warszawie znaleźć kąć ciasny, ale spokojny dla umiłowanej od zarania życia pracy umysłowej* (list M. Federowskiego do W. Szukiewicza z 12 marca 1904 r. BN sygn. III 2942). Zajął się opracowaniem zgromadzonych materiałów etnograficznych. Wyprzedawał swoje zbiory. Był agentem, pośrednikiem oraz rzeczoznawcą w handlowych transakcjach zbieraczy i kolekcjonerów. Pomagał różnym osobom w gromadzeniu kolekcji i bibliotek, np. Kazimierzowi Przybysławskiemu z Uniża (Śledzianowska, 2010).

W 1906 r. Maurycy hrabia Zamoyski⁷⁸ zlecił mu zbadanie Zamojszczyzny pod względem krajoznawczym i etnograficznym. M. Federowski rozpoczął prace z pomocą Józefa Tokarzewicza⁷⁹, który był urzędnikiem kancelaryjnym w ordynacji Zamoyskich. Zdążył zbadać powiat zamojski i biłgorajski, po czym *szykany ze strony policji i urzędników paraliżują dalsze badania i całe przedsięwzięcie kończy się na badaniach archiwalnych* (Federowski, 1935: VII). W tym samym roku biskup Ropp⁸⁰ wezwał go do Wilna w celu objęcia redakcji czasopism: „Anioł Stróż” (dla dzieci) i „Słowo Boże”.

Po śmierci Z. Glogera w 1910 r. M. Federowski pracował przez półtora roku wraz z Tadeuszem Korzonem⁸¹ w tzw. Komisji Glogerowskiej nad zinwentaryzowaniem, oszacowaniem i wydaniem do właściwych instytucji zbiorów zmarłego.

W 1914 r. został członkiem zarządu i rzeczoznawcą Stowarzyszenia Spółdzielczego „Światło” w Warszawie, które prowadziło antykwariat „Światło” przy ul. Świętokrzyskiej 26 (pismo w sprawie powołania antykwariatu w BUW nr 428/168, archiwalia antykwariatu w BUW sygn.. 428/169–179).

W latach 1916–1918 interesował się polityką; współpracował z Białoruskim Komitetem Ludowym⁸² (Czurak, 1899: 20).

W 1920 r. podjął pracę w Wydziale Propagandy Sztabu Wojska Polskiego jako „współpracownik literacki”, gdzie pisał odezwy, marsze i pieśni do czasopism, jednodniówek i śpiewników wydawanych przez Wydział. 1 września 1920 r. został mianowany archiwistą propagandy, a 1 grudnia 1920 r. przeniesiono go na stanowisko referenta do Sekcji Oświaty i Kultury Wojska Polskiego.

⁷⁷ Zob. Anpns prasowy: *Pan Federowski znany etnograf i archeolog polski przybył do Warszawy gdzie odtąd zamieszka* („Gazeta Polska” z 10.05.1904 r., nr 129). Na podstawie zapisów w „Książeczce legitymacyjnej” oraz na korespondencji ustalono adresy zamieszkania M. Federowskiego w Warszawie: w 1904 r. – ul. Nowogrodzka 5 m. 3, w 1907 r. – ul. Tamka 44, w 1912 r. – ul. Śliska 12 m. 7, w 1917 r. – ul. Koszykowa 3, m. 9.

⁷⁸ Maurycy hrabia Zamoyski herbu Jelita (1871–1939), XV ordynat na Zamościu, polityk, dyplomata, działacz społeczny.

⁷⁹ Józef Tokarzewicz (1841–1919), publicysta, prozaik, tłumacz i krytyk literacki.

⁸⁰ Eduard Michael Johann Maria von der Ropp (1851–1939), ksiądz katolicki, w latach 1903–1917 biskup wileński.

⁸¹ Tadeusz Korzon (1839–1918), historyk, nauczyciel w szkołach warszawskich. Brał udział w powstaniu styczniowym (zesłany, powrócił do kraju w 1867 r.). Od 1897 r. kierował prywatną Biblioteką Zamoyskich w Warszawie, był także wykładowcą na Uniwersytecie Łatającym i członkiem Komitetu Redakcyjnego *Wielkiej Encyklopedii Ilustrowanej*. Pełnił funkcję wiceprezesa Komitetu Warszawskiej Kasy Przejrzności i Pomocy dla Literatów i Dziennikarzy. Był członkiem Akademii Umiejętności w Krakowie (od 1903 r.) i członkiem założycielem Towarzystwa Miłośników Historii w Warszawie. Pisał rozprawy i recenzje do czasopism.

⁸² Białoruski Komitet Ludowy – organ koordynacyjny białoruskich organizacji politycznych, społecznych i zawodowych, działający w latach 1915–1918 na terenie Białorusi i Litwy.

W czerwcu 1921 r. został etatowym pracownikiem naukowym w Zakładzie Etnologii Instytutu Nauk Antropologicznych Towarzystwa Naukowego Warszawskiego dzięki poparciu ówczesnego kierownika Zakładu – Stanisława Poniatowskiego⁸³. W latach 1921–1922 na zebraniach wygłosił osiem referatów, w których znalazły się informacje o obyczajach i obrzędach na Rusi Litewskiej, opisy zabytków, charakterystyka wsi i jej mieszkańców, wspomnienia z dzieciństwa i młodości oraz anegdoty.

W maju 1923 r. sporządził testament, w którym rękopisy dotyczące etnografii Białorusi przekazał Towarzystwu Naukowemu Warszawskiemu, zobowiązując je do opracowania i wydania jako dalsze tomy *Ludu białoruskiego na Rusi Litewskiej*. Dziennik prowadzony w latach 1898–1904 oraz materiały autobiograficzne i bibliograficzne podarował Stefanowi Dembememu⁸⁴, a inne materiały – Janowi Homolickiemu⁸⁵. Bogate zbiory etnograficzne i archeologiczne oraz księgozbiór częściowo rozdał, a częściowo sprzedał.

Zmarł 10 czerwca 1923 r. w Warszawie. Jego grób znajduje się na Powązkach (kwatery Y, szereg 6, grób 7) (ryc. 9).

Ryc. 9. Grób M. Federowskiego na Powązkach w Warszawie. Fot. Sławomir Krajewski, luty 2022 r.

Fig. 9. The grave of M. Federowski in Powązki Cemetery in Warsaw. Photo by Sławomir Krajewski, February 2022

DZIAŁALNOŚĆ

M. Federowski łączył pracę zawodową z wieloma zainteresowaniami, które kształtowały się głównie pod wpływem kontaktów z uczonymi.

Najintensywniej zajmował się pracami ludoznawczymi, prowadził kwerendy w guberniach: grodzieńskiej (powiaty: białostocki, bielski, grodzieński, prużański, słonimski, sokalski i wołkowyski), wileńskiej (powiaty: wilejski i lidzki) oraz mińskiej (powiaty: nowogródzki i słucki) (Ługowska, 1988, s.104).

⁸³ Stanisław Poniatowski (1884–1945), studiował na politechnice w Warszawie mechanikę, a na uniwersytecie w Zurichu antropologię i archeologię. Zakładem Etnologii Instytutu Nauk Antropologicznych kierował w latach 1920–1939.

⁸⁴ Stefan Demby (1862–1939), pedagog, wydawca, redaktor, pisarz, bibliofil. Twórca Biblioteki Narodowej w Warszawie i jej pierwszy dyrektor. Od 1894 r. gromadził materiały do *Słownika biograficznego pisarzy polskich*, do którego podstawowym źródłem były autobiografie, zdobywane drogą ankiet, odezwo, korespondencji i kontaktów osobistych. Wysyłał w tym celu prośby o autobiografie z wyliczeniem dorobku literackiego oraz fotografie z autografami; w 1939 r. miał ich ponad 2 tysiące. *Słownik...* nigdy się nie ukazał, a materiały uległy zniszczeniu w czasie II wojny światowej.

⁸⁵ Jan Homolicki – brak danych do identyfikacji.

Eksploracja terenowa obejmowała także archeologię. *Interesowanie się moje archeologią przedhistoryczną nie od dziś się datuje* – pisał w 1904 r. do E. Majewskiego. – *Już od roku 1877 badając Ruś Litewską pod względem etnograficznym jednocześnie zebrałem sporą ilość notat do mapy archeologicznej stron nadniemeńskich, które zamierzałem był umieścić w ostatnim tomie (XII) „Ludu Bł[iałoruskiego] (PMA, „Listy do Erazma Majewskiego“, teka III, kieszeń 11, nr 3757/A/547).* Prowadził prace wykopaliskowe: już w 1881 r. zbadał kurhany na terenie majątku Wiszów⁸⁶, należącym do Konstantego Gnoińskiego. W latach 1899–1904 badał różne stanowiska archeologiczne na terenie powiatu słonimskiego (Blombergowa, 1993, s. 60). *Zabytki i zbiory pochodzące tak z sadyb pierwotnych jako też z rozkopanych tu na Litwie przeze mnie cmentarzysk, grodzisk i pojedynczych kurhanów przesyłałem w ciągu lat 15-tu p.[anu] Zygm.[untowi] Glogerowi do Jeżewa (PMA, „Listy do Erazma Majewskiego“, teka III, kieszeń 11, nr 3757/A/547).* Podczas prowadzenia badań rysował plany obiektów i sporządzał notatki⁸⁷. Badania terenowe prowadził z „baz wypadowych“, którymi były dwory należące do osób z nim zaprzyjaźnionych lub spowinowacanych, np. z folwarku Ustroń koło Wołkowyska, którego właściciel, Jan Dziezko, nie tylko pośredniczył w kontraktowaniu dzierżaw, ale także pomagał w pozyskiwaniu archiwaliów (Czurak, 1988: 20).

Pasją M. Federowskiego było kolekcjonerstwo. Gromadził przedmioty kultury materialnej i duchowej, zabytki archeologiczne i etnograficzne, ryciny, książki i archiwalia. Zbiory pozyskiwał drogą kupna, wymiany, darowizn oraz dzięki prowadzonym własnym badaniom.

Zbierał także rośliny lecznicze i użytkowe, prowadził badania etnobotaniczne. Sporządził zielniki; w 1890 r. chwalił się w liście do E. Majewskiego: *Mam zaherboryzowanych do trzystu roślin leczniczych używanych przez lud i szlachtę zagrodową na Rusi Litewskiej, w okolicach Wołkowyska i Słonima (PMA, „Listy do Erazma Majewskiego“, teka III, kieszeń 11, nr 3757/A/546).* Interesował się ziołolecznictwem (Trojanowska, 2007) i udzielał miejscowej ludności porad, za które otrzymywał zabytki archeologiczne jako *honoraria wdzięcznych chłopów białoruskich za radę bezinteresowną w chorobie (PMA, „Listy do Erazma Majewskiego“, teka III, kieszeń 11, nr 3757/A/549).*

M. Federowski jest uznawany za prekursora działań mających na celu ocalenie spuścizn archiwalnych. Z pasją wyszukiwał dokumenty historyczne w prywatnych zbiorach i archiwach domowych w białoruskich i litewskich dworach i zaściankach, sporządzał notatki o ich stanie. Pozyskane przez niego archiwalia stanowiły duży i cenny zbiór (Kowkiel, 1998).

Na uwagę zasługuje działalność M. Federowskiego w towarzystwach naukowych i stowarzyszeniach. W 1896 r. został członkiem Lwowskiego Towarzystwa Ludoznawczego (zob. zawiadomienie o przyjęciu w poczet członków na posiedzeniu 1 czerwca 1896 r. w BUW sygn. 428/45). Otrzymał zaproszenie na zjazd naukowy poświęcony ludoznawstwu polskiemu we Lwowie w dniach 10–11 czerwca 1905 r. oraz program tego zjazdu (BUW sygn. 428/46, 47).

⁸⁶ Wiszów – folwark leżący w odległości 5 km od miasta Słonim (biał. Слонім), dziś w obw. grodzieńskim, Białoruś.

⁸⁷ Notatki M. Federowskiego z badań kurhanów pod Wiszowem w 1881 r. wykorzystał Z. Gloger w swojej publikacji w „Pamiętniku Fizjograficznym” (Z. Gloger 1881).

Współpracował z krakowskim ośrodkiem naukowym: z Komisją Fizjograficzną przy Towarzystwie Naukowym Krakowskim⁸⁸, z redakcją pisma „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”⁸⁹, a od 1899 r. – z Komisją Antropologiczną Akademii Umiejętności⁹⁰. W dniu 20 lipca 1902 r. został delegatem krakowskiego Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Sztuki i Kultury⁹¹ (zob. zawiadomienie o powołaniu w zbiorach BUW sygn. 428/48). W ramach działalności badał obiekty architektoniczne i archeologiczne, gromadził materiały do mapy Litwy przedhistorycznej.

W 1909 r. Warszawski Oddział Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego zaprosił go do współpracy z redakcją czasopisma „Ziemia”⁹² (zob. pismo z 30 listopada 1909 r. BUW sygn. 429/68), M. Federowski przyjął zaproszenie, publikując w tym czasopiśmie swoje prace (zob. M. Federowski 1911a,b; 1912a,b,c oraz 1922).

W grudniu 1912 r. został przyjęty w poczet członków korespondentów Oddziału Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w Piotrkowie (zob. powiadomienie z 2 grudnia 1912 r. w zbiorach BUW sygn. 428/50) (ryc. 10).

PRACE NAUKOWE

M. Federowski jest autorem prac o tematyce etnograficznej, archeologicznej, botanicznej, historycznej, krajoznawczej oraz wspomnieniowej. Jego największym osiągnięciem naukowym są dwie monografie etnograficzne, które powstały dzięki inspiracji i pomocy czołowych etnografów polskich: Oskara Kolberga, Zygmunta Glogera i Jana Karłowicza.

Pierwsza – to dwutomowa monografia zatytułowana *Lud okolic Żarek, Siewierza i Pilicy, jego zwyczaje i sposób życia, obrzędy, podania, gusła, zabobony, pieśni, zabawy, przysłowia, zagadki i właściwości mowy*. Materiały do niej zbierał M. Federowski w latach 1875–1877. Rękopis przekazał Z. Glogerowi (zapewne do redakcji): *rękopis wyleżał się*

⁸⁸ Komisja Fizjograficzna została powołana w 1865 r. przy Towarzystwie Naukowym Krakowskim. Zajmowała się różnymi dziedzinami nauk przyrodniczych, ochroną zwierząt, tworzeniem muzeum.

⁸⁹ „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” – pierwsze polskie naukowe pismo etnograficzne wydawane w latach 1877–1895 przez Komisję Antropologiczną Akademii Umiejętności w Krakowie. Redaktorem był Izidor Kopernicki. Publikowali tu swoje prace m.in. Oskar Kolberg, Zygmunt Gloger i Jan Karłowicz. Pismo było w ówczesnych czasach podstawową bazą źródłową dla etnografii i folklorystyki polskiej. M. Federowski posyłał swoje prace do redakcji tego pisma: *Zupełnie mniejszą nadzieję żywię co do innej pracy (Opis zbadanego cmentarzystwa nad Rosią) przesłanej około 1887 r. nieodżałowanemu Kopernickiemu (Izyd. [orowi] dla umieszczenia w „Zbiorze do Antr. [opologii] Kr. [ajowej]”*. *Śmierć Kopernickiego przecięła wszelką drogę do powzięcia wiadomości o losie tej pracy* (list M. Federowskiego do E. Majewskiego, PMA, „Listy do Erazma Majewskiego“, t. III, kieszeń 11, nr 3757/A/547).

⁹⁰ Komisja Antropologiczna powstała w 1873 r. przy Akademii Umiejętności w Krakowie. Zajmowała się syntezą badań nad człowiekiem (biologicznym zróżnicowaniem populacji ludzkich, folklorystyką, archeologią), tworzyła kolekcje muzealne, od 1877 r. wydawała pismo „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” (przekształcone w „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne”).

⁹¹ Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Sztuki i Kultury powołano w 1902 r. w Krakowie. Pierwszym prezesem został profesor UJ, historyk sztuki Jerzy Mycielski (1856–1928). Celem Towarzystwa było wyszukiwanie i inwentaryzowanie zabytków sztuki i kultury, opieka nad nimi poprzez ochronę od zniszczenia, nabywanie i gromadzenie zabytków ruchomych oraz rozbudzanie w społeczeństwie znajomości i zamiłowania do zabytków (zob. statut). Urządzano odczyty, wydawano czasopismo, założono bibliotekę, powołano delegatów (byli nimi najczęściej entuzjastami amatorzy), którzy nadsyłali korespondencje z terenów ziem polskich (pod zaborami) dotyczące zabytków.

⁹² „Ziemia” – rocznik poświęcony tematyce krajoznawczej, wydawany w Warszawie od 1910 r. jako organ Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego (wychodzi do dziś).

Ryc. 10. Legitymacja członkowska Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego (Oddział w Piotrkowie) z 1913 r. należąca do M. Federowskiego. Ze zbiorów Gabinetu Rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego. Fot. Maria Krajewska

Fig. 10. M. Federowski's membership card in the Polish Touring Society (Piotrków Branch) from 1913. From the collection of the Manuscripts Department of the University of Warsaw Library. Photo by Maria Krajewska

kilkanaście[!] lat w Jeżewie, wyszedł dopiero spod prasy w latach 1888–1889 wydany nakładem Kasy Mianowskiego (M. Federowski 1935: VI) jako I tom „Biblioteki Wisły”. Praca została pozytywnie oceniona przez Hieronima Łopacińskiego⁹³ (zob. Lubicz, 1889).

M. Federowski zadedykował swoją publikację *Wielmożnemu Zygmuntowi Glogerowi archeologowi i badaczowi zwyczajów narodu polskiego, w dowód wysokiego szacunku [...]*. Zamieścił w niej także rysunek zamku w Siewierzu, wykonany przez Z. Glogera prawdopodobnie „z natury” podczas pobytu w Siewierzu we wrześniu 1876 r. Określił także jej zakres terytorialny: *Miejscowości, z których czerpałem źródła do dziełka niniejszego, leżą w północnej stronie powiatu będzińskiego, gubernji piotrkowskiej i na północnym krańcu powiatu olkuskiego, gubernji kieleckiej, granicząc od zachodu ze Szląskiem pruskim, od północy zaś i wschodu przytykają do powiatów: częstochowskiego, włoszczowskiego i je-drzejowskiego. Okolica ta obejmuje następujące miasteczka, w ostatnich czasach na osady zamienione⁹⁴: Siewierz⁹⁵, Koziegłowy⁹⁶, Mrzygłód⁹⁷, Żarki⁹⁸, Włodowice (pow. będziński), Kromolów⁹⁹, Ogrodzieniec¹⁰⁰ i Pilicę¹⁰¹ (pow. olkuski) oraz rzeki: Pilicę, Czarną Przemszą i Wartę (Federowski, 1888, s. 1–2).*

H. Kapełuś oceniła tę pracę jako *bardzo słabą, [...] napisaną pod wpływem Kolberga, ale bez jego badawczej sumienności i znajomości kultury ludowej* (Kapełuś, 1982, s. 594). Wydaje się, że ocena dotyczyła przede wszystkim metody; jej niedoskonałość usprawiedliwia brak doświadczenia autora. Praca, mimo iż napisana przez początkującego folklorystę, jakim był wówczas Federowski, ma dziś jednak dużą wartość źródłową i historyczną. Jest to pierwsza i jak dotąd jedyna tak obszerna monografia poświęcona kulturze ludowej opisanego wyżej regionu; dotąd publikowano wyłącznie drobne materiały źródłowe (Kopeć, 1981: 5). Zgromadzone przez M. Federowskiego materiały folklorystyczne przedstawiają kulturę materialną, duchową i społeczną w poł. XIX w., która wkrótce uległa znacznym przeobrażeniom z powodu zmiany trybu życia ludzi, zamieszkujących opisywane ziemie: z rolniczo-pasterskiego na przemysłowy i robotniczy. Dawna symbolika stawała się niezrozumiała i w rezultacie całkowicie zanikała.

Po ukończeniu swojej pierwszej pracy M. Federowski nie zaprzestał doskonalenia metod zbierania i klasyfikacji folkloru, dalej pogłębiał swoje wiadomości. Był samoukiem. Wiedzę zdobywał dzięki kontaktom z uczonymi oraz dzięki studiowaniu literatury przedmiotu. Gromadził – mimo ciągłych trudności finansowych – bibliotekę specjalistyczną: księgozbiór po latach liczył ok. 3 tys. tomów i odzwierciedlał jego zainteresowania zawodowe i naukowe. Były to prace z zakresu leśnictwa i rolnictwa oraz etnografii, botaniki, historii, geografii, geologii, archeologii i slawistyki (opis księgozbioru zob. Ługowska 1988: 111–121 oraz spis s. 121–140). O kontynuowaniu prac etnograficznych M. Fede-

⁹³ Hieronim Łopaciński herbu Lubicz (1860–1906), pedagog, językoznawca i etnograf. Niektóre swoje prace publikował pod pseudonimem Rafał Lubicz. Jego kontakty z M. Federowskim były koleżeńskie i życzliwe. M. Federowski pomagał mu w kwerendach (Uljasz, 2006: 197), a w swoich listach opisywał mu trudności, z jakimi zmagał się podczas pisania swoich prac (Uljasz, 2006: 307–308).

⁹⁴ Ukazem z 1 czerwca 1869 r. zostały odebrane prawa miejskie Siewierzowi, Mrzygłodowi i Włodowicom w ramach represji po powstaniu styczniowym („Kurier Warszawski”, 1870, nr 44, s. 1).

⁹⁵ Siewierz – dziś pow. będziński, woj. śląskie.

⁹⁶ Koziegłowy – dziś pow. myszkowski, woj. śląskie

⁹⁷ Mrzygłód – dziś dzielnica miasta Myszkowa, woj. śląskie

⁹⁸ Żarki – dziś pow. myszkowski, woj. śląskie.

⁹⁹ Kromolów – dziś dzielnica miasta Zawiercie, woj. śląskie.

¹⁰⁰ Ogrodzieniec – dziś pow. zawierciański, woj. śląskie.

¹⁰¹ Pilica – dziś pow. zawierciański, woj. śląskie.

rowski pisał w swoich wspomnieniach: *Gdy mnie w roku 1877 opatrzność usadowiła na Rusi Litewskiej, przekonaawszy się, że dla badań etnologicznych trudno o wdzięczniejsze niż tutaj pole, postanowiłem sobie za cel główny opracowanie wszechstronnej monografii tej prowincji na podstawie materiałów zaczerpniętych u samego źródła. Staralem się tedy przedewszystkiem dokładnie poznać język ludu i wówczas dopiero przystąpiłem do tej pracy* (Federowski, 1897: IX). Zajął się badaniami terenowymi: etnograficznymi, fizjograficznymi, archeologicznymi i statystycznymi. Przez 26 lat gromadził zabytki oraz spisywał legendy i opowieści, wierzenia, przesady, żarty i anegdoty, przysłowia, zagadki i pieśni. Powstała monografia pod tytułem *Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Materiały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877–1905*; trzy pierwsze tomy ukazały się w Krakowie za życia autora (t. 1-1897, t. 2-1902, t. 3-1903), pozostałe w Warszawie już po jego śmierci (t. 4-1935, t. 5-1958, t. 6-1960, t. 7-1969, t. 8-1981). Zebrane i opublikowane materiały uznaje się dziś za podstawowe dla etnografii białoruskiej (Kapełus, 1982: 594–597) i są one przedmiotem wielu analiz i prac naukowych¹⁰².

Kolejne publikacje w dorobku M. Federowskiego to wspomnienia o J. Karłowiczu (Federowski, 1904), o Z. Głogerze (Federowski, 1911a) oraz o M. Poleskim i o Włodowicach (Federowski, 1917),

M. Federowski jest także autorem artykułów z zakresu historii, krajoznawstwa, etnografii i archeologii. Napisał pracę o lekkomyślnym niszczeniu cennych archiwaliów rodzinnych i o rozpraszaniu zbiorów bibliotecznych (Federowski, 1899). Opisał zbiory graficzne Dominika Witke-Jeżewskiego (Federowski, 1912c). W artykule *Samuel Heft bibliofil* przedstawił sylwetkę zmarłego w 1895 r. kolekcjonera z Brześcia Litewskiego, właściciela kilku tysięcy cennych książek z różnych dziedzin wiedzy, które spłonęły w 1894 r. w pożarze (Federowski, 1911c). W 1921 r. napisał *Szkic autobiograficzny*, który został opublikowany już po jego śmierci (Federowski, 1935).

M. Federowski podjął się redakcji prac M. Poleskiego, który w *młodości* [...] *pracami swemi często zasilał czasopisma warszawskie, krakowskie i prowincjonalne, a na schyłku życia zasiada do opracowania kilku poważnych monografii* (Federowski, 1917: 28). Zrehabilitował monografię o zamku w Ogródzieniu¹⁰³ (została opublikowana w 1913 r.) oraz *Wspomnienia z przed połowy wieku*, której rozdział zatytułowany *O miejscowości fabrycznej Zawiercie* znajduje się w rękopisie (Archiwum PAN, nr III-8, teka 19).

Z analizy zachowanej spuścizny M. Federowskiego wynika, że wiele materiałów wchodzących w jej skład nie zostało opublikowanych (Czurak, 1998). W rękopisach pozostały materiały do dalszych tomów *Ludu białoruskiego na Rusi Litewskiej* (BUW sygn. 442), materiały frazeologiczne i leksykalne do projektowanego słownika białorusko-polskiego (BUW sygn. 444), materiały źródłowe do monografii Świsłoczy i okolic (BUW sygn. 446) oraz Włodowic (Archiwum PAN nr III-8, teka 18). M. Federowski nie opublikował także zielników: *Zioła lecznicze używane przez lud litewski w okolicach Wołkowyska i Słonima*

¹⁰² W dniach 23–24 stycznia 1997 r. została zorganizowana sesja naukowa w Uniwersytecie Pedagogicznym w Krakowie w stulecie wydania I tomu „*Ludu białoruskiego na Rusi Litewskiej*”. Materiały z tej sesji zostały opublikowane, zob. Lizisowa & Aleksandrowicz, 1998; zob. także Federowski, 1969: suplement do tomów 5 i 6 zawiera indeksy, obszerne przypisy oraz prace różnych autorów dotyczące dzieła M. Federowskiego.

¹⁰³ Praca *Zamek ogrodzieniecki na tle najbliższej okolicy, jego przeszłość i stan obecny*, liczyła 193 strony, była ilustrowana zdjęciami przedstawiającymi widoki zamku oraz dokumentów z archiwum Poleskich i zawierała obszerne przypisy, bibliografię, indeksy oraz genealogię właścicieli zamku. W niektórych opracowaniach kwestionuje się autorstwo M. Poleskiego, pojawiają się sugestie, że pracę napisał M. Federowski, który [...] *w podzięce za opiekę opublikował monografię zamku ogrodzienieckiego pod nazwiskiem* [...] *Michała Poleskiego* (J. Kopec 1981: 8).

z dodatkiem roślin w gusłach i czarach zastosowanie mających (2 zeszyty), *Rośliny użyteczne u ludu litewskiego z okolic Słonima, Wołkowyska i Prużanny* (1 zeszyt) oraz *Zielnik litewski. Zbiór roślin z okolic Wołkowyska i Słonima z oznaczeniem nazw jakie im lud nadaje* (Graniszewska i in., 2016).

PIŚMIENNICTWO

- Aftanazy, R. (1993). *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, Wrocław.
- Blombergowa, M. M. (1993). *Badania archeologiczne Polaków na terytorium Imperium Rosyjskiego w XIX i początku XX w.*, Łódź.
- Czurak, M. (1988). Michał Federowski folklorysta i etnograf polsko-białoruskiego pogranicza. *Białostoczczyzna*, 2, 19–22.
- Czurak, M. (1998). *Nie opublikowane rękopisy Michała Federowskiego*, W: M., Teresa Lizisowa & A., Aleksandrowicz (red.), (s. 9–22). Kraków.
- Federowski, M. (1897). *Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Materiały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877–1905*, t. I. Kraków.
- Federowski, M. (1899). O lekkomyślnym niszczeniu starych dokumentów, W: *Księga pamiątkowa na uczczenie setnej rocznicy urodzin Adama Mickiewicza (1798–1898)*, t. 2, (s. 16–19). Warszawa.
- Federowski, M. (1904). Z nad Niemna. Garstka rzewnych wspomnień W: *Życie i prace Jana Karłowicza (1836–1903)*, (s. 66–84). Warszawa.
- Federowski, M. (1911a). Zygmunt Gloger (Garstka wspomnień osobistych w pierwszą rocznicę zgonu). *Ziemia*, 44, 714–715; 45, 730–731; 46, 746–747; 47, 762–763; 48, 778–779; 49–50, 794–796; 51, 818–820; 52, 834–840.
- Federowski, M. (1911b). Z galerii i oryginałów litewskich. Archeolog zagrodowy Imć Pan Wińcza. *Ziemia*, 49–50, 800–801.
- Federowski, M. (1911c). Samuel Heft bibliofil. *Przewodnik Antykwarski*, nr 2, 9–10; nr 3, 4–6.
- Federowski, M. (1912a). Z galerii i oryginałów litewskich. Mickiewiczze na zaścianku. *Ziemia*, 1, 10–12; 2, 26–28; 3, 42–44.
- Federowski, M. (1912b). Dwory, zamki, pałace. Zamek w Dowspudzie. *Ziemia*, 4, 56–57.
- Federowski, M. (1912c). Zbiory polskie. Zbiory graficzne Dominika Witke-Jeżewskiego w Głębokiem. *Ziemia*, 28, 452–453; 29, 468–469; 30, 483–485; 31, 500–502; 32, 521–523; 35, 563–564; 36, 581–583; 37, 599–601; 38, 616–619; 40, 644–647; 42, 676–679; 43, 692–694; 46, 746–748.
- Federowski, M. (1913), (red.). *Zamek ogrodzieniecki na tle najbliższej okolicy, jego przeszłość i stan obecny*, Warszawa.
- Federowski, M. (1917). *Wspomnienia moje o Michale Poleskim i o Włodowicach*, Warszawa.
- Federowski, M. (1922). Panowie i ich poddani na Rusi Litewskiej. *Ziemia*, 5, 177–185.
- Federowski, M. (1935). Michał Federowski. Szkic autobiograficzny. W: *Lud Białoruski na Rusi Litewskiej. Materiały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877–1905*, t. IV, s. V–VI (napisał 10 czerwca 1921 r.). Warszawa.
- Federowski, M. (1969). *Lud białoruski na Rusi Litewskiej*, t. 7, Warszawa.

- Gloger, Z. (1882). Notatki archeologiczne Michała Federowskiego z okolic Słonimia. Kurhany pod Wiszowem. *Pamiętnik Fizjograficzny*, 2, 491–492.
- Graniszewska, M., Leśniewska, H., Mankiewicz-Malinowska, A. & Galera, H. (2013). Rośliny użyteczne... Michała Fedorowskiego – dzieło odnalezione po 130 latach. *Etnobiologia Polska*, 3, 63–120.
- Graniszewska, M., Leśniewska, H. & Galera, H. (2016). Zielnik „Zioła lecznicze...” Michała Fedorowskiego jako dokumentacja badań etnograficznych. *Etnobiologia Polska*, 6, 191–251.
- Kapełuś, H. (1982). Folklor obcy w badaniach Polaków, W: H., Kapełuś, J., Krzyżanowski (red.), *Dzieje folklorystyki polskiej*, (s. 590–604). Warszawa.
- Karpyza, W., Siemianczuk, H. & Nawicki, P. (1998). Kosin – miejsce pracy Michała Federowskiego. W: M., T., Lizisowa & A., Aleksandrowicz (red.), *W kręgu twórczości Michała Federowskiego*, (s. 41–47). Kraków.
- Kopeć, J. (1981). *Michał Federowski jako prekursor badań ludoznawczych w Zagłębiu Dąbrowskim*. Katowice-Zawiercie.
- Kowkiel, L. (1998). Michał Federowski wobec archiwów i zbiorów prywatnych na Grodzieńszczyźnie, W: M., T., Lizisowa & A., Aleksandrowicz (red.), *W kręgu twórczości Michała Federowskiego*, (s. 34–40). Kraków.
- Kozerska, H. (1969). *Michał Federowski i jego spuścizna rękopiśmienna*, Warszawa.
- Krajewska, M. (2021). Korespondencja do Erazma Majewskiego (1858–1922) w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie. *Przewodnik*, Warszawa-Lublin.
- Lizisowa, M., T., & Aleksandrowicz, A. (red.) (1998). *W kręgu twórczości Michała Federowskiego*. Kraków.
- Lubicz, R. (1889). Z dziedziny etnografii. *Życie*, nr 43, s. 674
- Ługowska, A. (1988). Świat ksiązek Michała Federowskiego (1853–1923). *Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi*, 10, 101–145.
- Majewska, L. (Bez daty), *Wspomnienia z lat dawnych 1870–1939*, rkps Ossol. 12616/II. Rękopis niepublikowany, w zbiorach zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu.
- Miszczak, Z. (2000). Faustyn Świdorski i jego krąg rodzinny. *Ziemia Częstochowska*, 28, 115–131.
- Ratajczak, Ł. (2021). „Suche ogrody” Michała Federowskiego, internet: buvlog.uw.edu.pl/suche-ogrody-michala-federowskiego, dostęp 22.10.2021.
- Śledzianowska, M. (2010). Historia zbiorów w Gabinetcie Osobliwości rodziny Przybyśławskich z Uniża. *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*, 55, 1, 121–138.
- Trojanowska, A. (2007). Tradycyjne ziołolecznictwo białoruskie w pracy Michała Federowskiego „Lud białoruski na Rusi Litewskiej...”. *Analecta*, 16/1-2, 7–53.
- Uljasz, A. (2006). *Hieronim Łopaciński (1860–1906)*. Człowiek, dzieło, pamięć, Lublin.

Źródła:

- Osobiste wspomnienia M. Federowskiego oraz archiwalia rękopiśmienne, „Archiwum PAN”, nr III-8, teczki 4, 5, 6, 13, 18.
- Listy do Erazma Majewskiego, „Archiwum Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie”.

Spuścizna M. Federowskiego, „Gabinet Rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego” (dalej BUW), [materiały życiorysowe sygn. 428, korespondencja z lat 1877–1919 sygn. 429, Acta Bernardinorum Anno Domini 1875 sygn. 430, materiały brulionowe i czystopisy do pracy Lud okolic Żarek, Siewierza i Pilicy sygn. 432, pamiątki i słowa uznania od krewnych, znajomych, przyjaciół sygn. 428].

SUMMARY

Michał Federowski was born in Warsaw on September 1, 1853. At the age of 13, he contracted pulmonary tuberculosis, and for this reason his education was non-systematic. In 1870 he graduated from the Classic Men's Junior High School in Warsaw. From the description on his ID card we know that Federowski Michał, of Catholic faith, was of noble birth and average height, with a long face, blonde hair, blue eyes, distinguishing marks - none.

In 1873, Federowski undertook efforts to become a land administrator. He audited courses at the Agronomy Faculty of the Petrovsko-Razumovskaya Academy near Moscow. After five months, however, he had to abandon his studies due to recurrent pneumonia. He served his agricultural and horticultural apprenticeship on exemplary landed estates. He also attended a private agronomy school in Włodowice founded in 1870 by Michał Poleski, and he later took up a post as administrator of one of the estates. Federowski actively participated in the social life of the area and took an interest in ethnography, which resulted in the monograph *Lud okolic Żarek, Siewierza i Pilicy* [The folk of Żarki, Siewierz, and Pilica].

Federowski was drafted into the army in 1877, but as an only child he only served six months before being released by decree of the Tsar. For the next 26 years he was involved in the administration and tenancy of various landed estates in Belarus. He combined his professional work with many interests. These were mainly shaped by his contacts with the scholars Oskar Kolberg and Zygmunt Gloger, and in particular with Jan Karłowicz, who influenced his scientific views, helped him develop his research skills, lent him books, helped him write melodies for folk song lyrics, and recommended him to many of the intellectual elites in Warsaw, Krakow, and Vilnius.

In Belarus, Federowski conducted ethnographic, archaeological and ethnobotanical research. His passion was collecting objects of material and spiritual culture, archaeological and ethnographic artefacts, drawings, books, and archives. He collected medicinal and utility plants as well. He acquired his collections by purchase, exchange, donation, and through his own research.

In 1892, Michał Federowski married Stefania Bitnerówna, but the marriage did not go well. In 1904, he settled permanently in Warsaw and started to process his collected ethnographic materials and sell them. He worked as an agent, intermediary and expert in commercial transactions of collectors. In 1914, Federowski became a member of the board of directors and an appraiser of the „Światło” Cooperative Association in Warsaw, and between 1916 and 1918 he took active interest in politics, working with the Belarusian People's Committee. In 1920, he started working in the Propaganda Department of the Polish Army Staff as a “literary associate”, and in June 1921 he became a full-time researcher at the Department of Ethnology of the Institute of Anthropological Sciences of the Warsaw Scientific Society. Michał Federowski died in Warsaw on June 10, 1923.

It is worth noting Federowski's activity in scientific societies and associations: in the Lviv Folklore Society, in the Piotrków Branch of the Polish Touring Society, in the Krakow Society for the Preservation of Monuments of Art and Culture, as well as in the Physiographic Commission of the Krakow Learned Society and in the Anthropological Commission of the Academy of Arts and Sciences. The Warsaw Branch of the Polish Touring Society invited him to cooperate with the editorial board of *Ziemia* magazine.

Michał Federowski is the author of ethnographic, archaeological, archival, botanical, historical, sightseeing and memorial works. His greatest scientific achievement are the two ethnographic monographs *Lud okolic Żarek, Siewierza i Pilicy* [The folk of Żarki, Siewierz and Pilica] and *Lud białoruski na Rusi Litewskiej* [Belarussian folk in Lithuanian Ruthenia]. An analysis of Federowski's surviving legacy reveals that much of his materials have not been published.